

MİMARİ VE SOSYAL
ORGÜTLENME AÇISINDAN
DOLMABAĞÇE SARAYI HAREMI

Osmanlı saray düzeninin önemli bir birimini oluşturan Harem kurumunun, Dolmabahçe Sarayı'ndaki biçimiyle ilgili olarak mimari düzen ve sosyal örgüt yapısını çözümlenmeye girişmeden önce, bu kurumu oluşturan kavramın etimolojik bir tanımını yapmaya çalışmanın araştırmamızı daha sağlam temellere oturtacağı kanısındayız. Nitekim bu açıdan ele alındığında, sözcüğün Arapça kökenli olduğu ve "girilmesi yasak olan yer, kutsallığı ve saygınlığı bulunan yer" anlamına geldiği görülmektedir. (1)

Günlük dilde saray ve konakların kadınlara ayrılmış bölümü için kullanılan bu terimin, özellikle Osmanlı Sarayları'ndaki kullanımıyla ilgili olarak türlü düşünceler ileri sürüldüğü görülmektedir. Bir görüşe göre harem; önceleri yalnızca padişahın içinde bulunduğu, yaşadığı mekanın tümünü tanımlamak için kullanılmıştır. Nitekim Uğur Tanyeli, erken dönem Osmanlı Sarayı'nda harem kurumunun bulunmadığını ve Neşri Tarini'nde yer alan "Eski Sarayı yapıp kal'a veş bir harem çevirdi" ya da "bir kale dahi yaptırıp harem edip içine alı saraylar yapıp..." sözlerinden yola çıkarak, terimin tüm sarayı tanımladığını ileri sürmektedir. (2) Buna karşılık, harem kurumunun daha Yıldırım Bayezit'in Bursa'daki sarayında var olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Kurumun varlığının ne zaman ve ne koşullarda ortaya çıktığı araştırma konumuz dışında kaldığından, harem konusunda sürdürülen tartışmaların bir boyutunun da bu yönde sürdürüldüğünü belirtmekle yetineceğiz.

Dolmabaçe Sarayı'nın harem bölümü, muayede salonu'nun bitiminden başlamakta, önce kıyıya paralel, sonra da dik uzanan "L" biçimli bir bloktan oluşmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, haremın denize paralel olarak uzanan bölümü, mabeyn ile plan açısından benzerlikler göstermekte buna karşılık, denize dik uzanan bölüm oldukça karmaşık bir görünüm sunmaktadır.

Harem'de altı-üstlü 10 büyük salon ve bu salonlara açılan türlü odalar bulunmaktadır. Bu bölümün mabeynden farklı tutulan yanlarından belki de en önemlisini merdivenler oluşturmaktadır. Nitekim burada merdivenler, mabeyndekilerin aksine oldukça fazla sayıda tutulmuştur. Olasılıkla bunun nedeni; mabeyni kullananların, katlar arasında birbirleriyle karşılaşmalarında herhangi bir sakınca olmamasında yatmaktadır. Oysa haremde sultanın her eşi için ayrı bir mekan ve bu mekanı oluşturan katları birbirine bağlayıcı düşey bir sirkülasyon elemanı düşünülmüş ve yapılmıştır. Böylelikle padişah eşleri birbirlerinden bağımsız ancak, aynı yapı içinde yaşama olanağı elde edebilmişlerdir.

Harem'de yer alan 10 büyük salonun 8'i, büyük merdivenlerin açıldığı dolayısıyla katları birbirine bağlayan geçiş mekanlarını oluşturmaktadır. Oysa deniz tarafında üst katta yer alan Mavi ve Pembe Salonlar, gerek plan ve gerekse süsleme özellikleri açısından diğerlerinden ayrı ve özel işlevler taşımaktadır.

Mavi Salon ve Çevresi

Bu Salon ve çevresinin özgün kullanım biçiminin ortaya çıkarılmaya çalışılması, araştırmamızın ilk bölümünü oluşturacaktır.

Sarayın toplumsal konumu ve iç düzeni ile ilgili olarak aydınlatıcı nitelikte ve yeterli sayıda veriye sahip olduğumuz ileri sürülebilir. Bunların bir bölümü, kimi saray üyelerinin anılarından, bir bölümü sarayı gezip görenlerin anılarından, bir bölümü ise Dolmabahçe Sarayı arşivindeki belgelerden oluşmaktadır. Öte yandan, gerek Atatürk, gerekse İsmet İnönü tarafından Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kullanım biçiminden, harem mekanlarının kullanımıyla ilgili olarak kimi çıkarımlarda bulunabilmek de olasıdır. Ancak tüm bunlara rağmen, kimi mekanların kullanım biçiminin özgününde ne olduğu sorusu varsayımsal olarak kalacaktır.

Sıraladığımız tüm bu faktörlerin ışığında bir değerlendirmeye gidilecek olursa; Mavi Salon'un, padişahın harem halkının bayram tebriğini kabul ettiği bir mekan olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Sultan Abdülmecit'in Hekimbaşısı İsmail Paşa'nın kızı Leyla Saz anılarında, bu salonun bayramlaşma törenlerinde kullanıldığını yazmaktadır. Bu salonla ilgili olan bilgilerimizin net olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu törenler sırasında, seksen kişilik hanımlardan oluşmuş bir orkestra padişah için konser verirken sultanın çevreye saçtığı altınlar harem halkı tarafından kapışılırmış. Üstelik bu kapışmaya katılmamak büyük ayıp sayılırmış.⁽⁴⁾

Salonun işlevine ait bilgilerimizin yeterli ve açık olmasına karşılık, kara ve deniz tarafında salona bitişik köşe odaları hakkında belirsizliklerle karşılaşıyoruz. Ancak yine de kimi anılardan aydınlatıcı sonuçlar çıkarabilmek olası. Nitekim Mavi Salon'un kara tarafındaki köşesinde yer alan, arşiv belgelerinde 68 numara ve "Mavi Oda" adıyla kayıtlı bulunan oda, olasılıkla bu bölümün en can alıcı mekanını oluşturuyor. Ayşe Osmanoglu, babası II. Abdülhamit'in çocukluk yıllarıyla ilgili olayları anlatırken; Abdülmecit'in, saraydaki yatak odasının

altında yer alan odayı çocukları için bir dersane olarak nazırlattığını ve hocaların bu odada şehzadelere ders verdiğini söylüyor.⁽⁵⁾ Nitekim 1924 yılında saray odalarıyla ilgili olarak tutulan kayıtlarda, mavi Oda'nın hemen altındaki 91 numaralı mekan, "Sakal-ı Şerif ve Şehzadeler Okuma Odası" adıyla anılmaktadır.⁽⁶⁾ Ancak bu noktada aydınlatılması gereken şey, 68 numaralı mavi Oda'nın padişahın özel odası olup olmadığıdır. Kanımızca bu oda ve hemen yanındaki 66 numaralı mekan, haremde padişaha ayrılmış yemek ve yatak odalarını oluşturuyor. Savımızı destekleyecek ilk veriyi sarayın yapılışındaki mantık oluşturuyor. Nitekim Dolmabahçe, kendinden öncekilerin aksine önceden programlanmış, planlanmış ve tek hamlede yapılmıştır. Böylesi bir düşünceyle yapılmış bir sarayda padişaha ait özel mekanlar, rastlantıya yer verilmeyecek biçimde yerleştirilmiş olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, tören salonundaki Mavi sıfatının 68 numaralı odaya da verilmesi bu mekanın padişah için ayrıldığını göstermektedir. Savımızı destekleyen noktalardan birdiğerini de, Osmanlı saray yaşantısındaki geleneksel düzen oluşturuyor. Bu düzenin kurallarından özellikle biri bizim için son derece önemli o da şu; Hazine dar ustalardan birinin, padişahın kapısında sürekli olarak nöbet tutması. Nitekim buna bağlı olarak, padişaha ait olduğunu ileri sürdüğümüz 66 ve 68 numaralı odaların hemen yanında bulunan 65 numaralı mekan, yukarıda da değindiğimiz 1924 kayıtlarında "Hazine Odası ve Methali" olarak geçiyor.⁽⁷⁾ Tüm bunların yanısıra gerek Mavi Oda'nın gerekse yanındaki 66 numaralı odanın süslemelerinin, haremde diğer mekanlarına oranla daha incelikli olarak ele alınışı bu bölümün padişaha ait olduğunu vurgulayan bir başka gösterge olarak karşımıza çıkıyor. Üstelik mavi rengin maskülin bir anlam taşıdığı da bilinmektedir.

Bu mekanla ilgili savımızı destekleyen son veriyi, Cumhuriyet dönemindeki kullanım biçimi oluşturmaktadır. Nitekim Cumhuriyetimizin ku-

rucusu Atatürk bu odaları kullanmamıştır. Bunun nedeninin, Atatürk'ün padişahlığı ortadan kaldırma düşüncesinde yattığı ileri sürülebilir. Kendisine padişah sıfatı yakıştırılmaya çalışılan bir insanın böylesi bir imgeye karşı gelmek üzere bu odayı kullanmaması son derece doğaldır. Nitekim Atatürk, Mavi Salon'un deniz tarafındaki köşe odalarını, 69 ve 71 numaralı odaları kullanmıştır. Bizi ilgilendiren, bu odaların İsmet Paşa dönemindeki kullanım biçimi oluşturuyor. Bu dönemin, Cumhuriyet için kolay yıllar olduğu söylenemez. İkinci Dünya Savaşı sürmekte, içte ve dışta Türkiye'nin bu savaşa girmesi için baskı oluşturulmaktadır. Milli Şef İsmet Paşa'nın bu savaşa girmemek için neler düşündüğünü ve hangi yollara başvurduğunu gerek kendi anılarından gerekse dönemi yaşayanların yazılarından biliyoruz. Burada ilgi çekici olan nokta Milli Şef'in, dönemin tek yetkilisi ve olaylar karşısında kara verecek tek kişilik olarak karşımıza çıkmasıdır. Nitekim bu niteliğe bağlı olarak İsmet Paşa, Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı sürece padişaha ait olduğunu ileri sürdüğümüz 66 numaralı mekânı yatak odası olarak kullanmıştır. Kanımızca bu bir rastlantıdan çok, belirli bir geleneğin koşullar gereği sürdürülmesi olarak ele alınmalıdır.

Kısacası Dolmabahçe Sarayı'nda Abdülmecit'in yatak odası, bugün tanıtıldığı gibi alt katta pencereleri parmaklıksız ve son derece savunmasız olan 84 numaralı oda değil, üst katta az önce değinmeye çalıştığımız oda ya da odalar olmalıdır. Kaldı ki 1924 kayıtlarında 84 numaralı oda, yemek odası olarak geçmektedir.

Bu bölümün bir başka önemli yeri, Muayede Salonu ile Mavi Salon arasında üst katta yer alan Kırmızı Odadır. Günümüzde valide Sultan Kabul ve Yatak Odaları olarak tanıtılan bu mekânın, özgününde bu amaçla kullanılmadığını ileri sürebiliriz. Valide Sultan Dairesi'nin, 1924

yılındaki kayıtlardan, haremın öbür ucunda alt katta 213-216 ve hemen üst katta 218-221 numaralı odalardan oluştuğunu biliyoruz. Bunun böyle olduğu Ayşe Osmanoğlu'nun anılarından da anlaşılıyor. Nitekim Osmanoğlu'nun anılarında, bayramlaşma töreni için Yıldız Sarayı'ndan Dolmabahçe'ye gelen Valide Sultan'ın önce haremde kendine ait dairede dinlendiği ve padişahın muayede salonu'nda tebrikleri kabul edişini izlemek üzere, peşindeki kişilerle birlikte büyük salonları geçerek locaya çıktığı aktarılmaktadır. Harem planına bakıldığında, adı geçen daireden muayede Salonu'na dek uzanan yol üzerinde 6 büyük salon bulunmaktadır. Öte yandan Valide Dairesi olduğunu ileri sürdüğümüz bölüm, hareme egemen bir konumda olduğu gibi, buraya girişi sağlayan ana kapının adı da belgelerde "Valide Kapısı" olarak geçmektedir. Bu durumda "Kırmızı Oda"nın işlevi nedir? Kanımızca bu sorunun yanıtı, Mavi Salon ve çevresinin taşıdığı anlamla doğru orantılı olmalıdır. Bize göre mavi Salon ve çevresi, haremın padişaha ayrılmış bölümünü oluşturmaktadır. Arşivde yapılan çalışmalar sırasında ele geçen belgelerden birisi, konuya ışık tutabilecek bir nitelik taşımaktadır. Nitekim bu belgede "Haremdeki Padişaha mahsus hamam" tanımı geçmektedir. Haremde bu niteliği taşıdığı ileri sürülebilecek tek hamam, mavi Salon'un kara tarafındaki köşesine bitişik olarak konumlandırılmış son derece süslü 75 numaralı mekandır. Dikkat edilecek olursa, Mavi Salon ve çevresi padişaha ait mekanların yerleştirildiği bir bölüm olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek adı geçen salona açılan anıtsal tek merdivenin arşiv belgelerinde "Halife Merdiveni" adını taşıyor olması, gerek Cumhuriyet döneminde Atatürk ve İsmet İnönü'nün yatak odalarının burada bulunması gerekse mavi rengin yukarıda da değindiğimiz gibi maskülin bir nitelik taşıması savımızı doğrular görünmektedir. Tüm bunların ışığında Kırmızı Oda'nın, padişaha ait özel bir kabul odası olduğu ileri sürülebilir. Nitekim bu açıdan değerlendirildiğinde, odanın mabeynde padişahın elçileri kabul ettiği Kırmızı Oda ile benzer plan

özellikleri taşıdığı görülmektedir.Öte yandan bu odanın hemen altında-
yeralan mekanın 1924 yılı kayıtlarında padişahın özel yaşantısında sü-
rekli yanında bulundurduğunu bildiğimiz musahiplere ayrıldığı görülü-
yor.Kırmızı odanın Valide Sultan ile bir ilişkisi olmadığı kesin.Bu o-
da Valide Sultan tarafından kullanıldıysa bile -Ki Leyla Saz,Valide
Sultan'ın kendini bu odada kabul ettiğini yazıyor-⁽¹⁴⁾ odanın genel anla-
mını bozduğu ileri sürülemez.Bu mekanın padişahın haremdeki özel kabul
odası olduğu yolundaki savımızı destekleyen belgelerden birisini de,
Ali Fuat Türkgeldi'nin anıları oluşturuyor.Nitekim Mehmet Reşat döne-
minde sarayda görevli olanlardan biri olan Türkgeldi,Vükela'nın ya da
kimi başka ziyaretçilerin padişah tarafından "Harem'deki Kırmızı Oda-
da" kabul edildiğini aktarıyor.⁽¹⁵⁾ Odanın anlamındaki kayma kanımızca,Cum-
huriyet döneminde İsmet Paşa'nın eşi Mevhibe İnönü tarafından yatak
odası olarak kullanılmasından kaynaklanıyor.⁽¹⁶⁾

Kısacası Kırmızı Oda,özgün konumunda bugün tanıtıldığı gibi Valide Sul-
tan'ın Kabul ve Yatak Odaları olarak değil,Mavi Salon ve bu salona bağ-
lı diğer mekanlar gibi padişaha ait özel bir kabul odası olarak kulla-
nılıyordu kanısındayız.

Pembe Salon ve Çevresi

Padişaha ait olduğunu ileri sürdüğümüz bölüm ile Kadınerendiler Daire-
si arasında kalan 106 numaralı salon,belgelerde "Pembe Salon" olarak
geçmektedir.Gerek boyutları ve süslemeleri ve gerekse deniz cephesin-
de büyük bir terası bulunması,bu salonun da tıpkı Mavi Salon gibi be-
lirli bir işleve ayrıldığını göstermektedir.Her şeyden önce,çevresin-
den yalıtılmış bir plana sahip olması,anıtsal merdivenlerin açıldığı
diğer salonlar gibi bir geçiş mekanı olmadığını akla getirmektedir.

Salonun adının pembe renkle sıfatlandırılması,bu mekanın harem kadın-
ları tarafından kullanıldığının bir göstergesi olmalıdır.Leyla Saz'dan

öğrendiğimize göre, haremdeki geleneklerden birisi de haftada bir ya da iki gece eğlence düzenlenmesidir. ⁽¹⁷⁾ Gerek Ayşe Osmanoglu ve gerekse Leyla Saz'ın anılarında, bu gecelerin son derece özen ve dikkatle ele alındığı görülmüyor. Nitekim Saz, bu gecelere padişahın huzurunda oldukça kalabalık bir harem topluluğunun katıldığını ve bu eğlencelerin "Umumi Büyük Sofa"da yapıldığını söylüyor. ⁽¹⁸⁾ Dolmabahçe Sarayı'nda böylesi bir kalabalığı içine rahatça alabilecek tek "umumi büyük sofa", kanımızca yukarıda tanımladığımız ve gürültünün çevreyi rahatsız etmemesi için özel olarak yalıtılmış olan Pembe Salon'dur. Her ne kadar haremün üst ve alt katlarında büyük boyutlarda salon varsa da, bunlar Pembe Salon gibi süslemeli olmayıp, büyük merdivenlerin açıldığı birer geçiş mekanı oluşturmaktadırlar.

Kadın efendiler bölümü

Leyla Saz, haremün daire sistemine dayandığını ve her dairenin altlı üstlü mekanlardan oluştuğunu ve her koridora iki dairenin açıldığını yazıyor. ⁽¹⁹⁾ Bu açıdan değerlendirilecek olursa, haremün Kadın efendiler bölümünde 7 adet daire bulunduğu görülmektedir. Valide sultan Dairesini bu sayının dışında tuttuğumuzu belirtelim. Her daire, alt ve üst katlarda birer sofa ve bu sofalara açılan odalardan oluşmuş, bunlara

iç sirkülasyonu sağlayacak birer merdiven konulmuştur. Böylelikle ayrı dairelerin halkı, birbirlerinden bağımsız yaşama mekanlarına kavuşturulmuşlardır. Bunun nedeni de açıktır; böylece padişahın her hanımı ve bu hanıma yardımcı olacak hizmetliler için İslam Düşüncesine uygun birbirinin eşi mekanlar yaratılmıştır.

Burada sorun şudur. Hangi daire hangi kadın efendiye aittir? 1924 yılı kayıtlarına göre Başkadın Dairesinin, Pembe Salon ile Kadın efendiler bölümünün birleştiği köşe olduğu görülmüyor. ⁽²⁰⁾ Nitekim bu bölüm, padişah dairesine en yakın bölümü oluşturuyor. Adı geçen kayıtlarda 110 numaralı mekan "Baş Kadın Efendi İstak Odası", 112 numaralı yer "Baş Kadın

Efendi Salonu" ve nihayet 113 numaralı geçiş mekanı "Baş Kadın Efendi Dairesi Koridoru ve Abdesthanesi" olarak tanımlanmış.

Buradan başlayarak dairelerin kaçınıcı kadına ait olduğu iyice buluyor.Yine Leyla Saz'a göre,163 numaralı salona açılan dairelerden birisi padişahın üçüncü hanımına ⁽²¹⁾ ait.Ancak Saz'ın sözleri,bunun hangisi olabileceğini belirlememize yardımcı olmuyor.Nevar ki ortadaki gerçek; Bu dairelerin ikinci,üçüncü ya da dördüncü kadınlara ait olduğudur.

Sonuç olarak,Kadın efendiler Dairesinin olası düzeninin şöyle olduğu ileri sürülebilir: Denize bakan cephedeki köşe dairesi Baş Kadın'a ayrılmış,geriye doğru diğer kadın efendiler hiyerarşik olarak yerleştirilmiştir.En uçta Harem'e girişin bulunduğu yerde ise,harem'in padişahтан sonra en yetkili kişisi Valide Sultan Dairesi konumlandırılmıştır.Alt ve bodrum katlarda ise harem'in hizmetlileri yaşamaktadır.

Dipnotlar

1. Pakalın,M.Ziya., "harem",Osmanlı Tarih Beyimleri ve Terimleri Sözlüğü,C.I,M.E.B yay,Istanbul,1983
2. Tanyeli,Uğur., "Anadolu-Türk Saray mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler",Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı,C.III,s.181
Istanbul,1980
3. Saz,Leyla., Harem'in içyüzü,milliyet Yay,s.129,Istanbul,1974
4. a.e.,s.131.
5. Osmanoglu,Ayşe., Babam Sultan Abdülhamid,Selçuk Yay,s.100,Ankara, 1986.
6. Orgun,Zarif., "Dolmabahçe Sarayı'nın Salon ve Odaları Üzerine",Milli Saraylar Dergisi,Sayı:1,s.106,Istanbul,1987
7. a.g.m
8. Bu konuda geniş bilgi için bkz.İsmet Paşa Anılar 2 Cilt,Bilgi Yay,

Cüneyt Arcayürek, Demokrasimizin İlk Yılları, Bilgi Yay,
Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Bilgi Yay.

9. Orgun., a.g.m.
10. Orgun., a.g.m.
11. Osmanoğlu., a.g.e, s.78
12. Milli Saraylar Arşivi,
13. Orgun., a.g.m.
14. Saz, Leyla., a.g.e, s.138
15. Türkgeldi, A.Fuad., Görüp İşittiklerim, T.T.K.Yay, s.162, 163, 186. Ankara,
1987
16. Orgun., a.g.m.
17. Saz., a.g.e, s.88
18. a.g.e, s.88, 89
19. a.g.e, s.92
20. Orgun., a.g.m.
21. Saz., a.g.e, s.161